

DE PENDELENDE BEWEGINGEN VAN DE ZIEL

Inleiding

We geven een aanzet tot een kentheoretische fundering van de relatie plant-mens af door de vormende krachten van het jaarverloop bij de oerplant te vergelijken met die van het innerlijke van de mens.^a We bespreken de vraag of er bij de kennende ziel en de ontwikkeling van de plant dezelfde organische wetmatigheden te herkennen zijn. We vergelijken hiertoe de opeenvolgende fasen van het kenproces met die van de ontwikkeling van de plant. Als voorbereiding hierop analyseren we de activiteiten die de ziel verricht bij verwerven van inzicht. Eerst vergelijken we het waarnemen en het denken. Vervolgens vergelijken we de vier fases bij het pendelen tussen het waarnemen en het denken.

De ken-activiteiten van de ziel

Het menselijke bewustzijn is de bemiddelaar tussen denken en waarnemen (Steiner, 1918). *Bij het waarnemen openen we ons* via onze zintuigen voor de volheid van de geworden wereld. We leven ons in de omgeving in; we nemen hieruit indrukken op. Een overdaad aan afzonderlijke zintuiglijke waarnemingen zoals bijv. bij het winkelen in een groot warenhuis, trekt ons uit onszelf. Het opgaan in de buitenwereld kan zo véér gaan, dat we onszelf verliezen en in een trance raken.

Bij het denken verinnerlijken we de waarnemingen, die we zo min mogelijk vertekend hebben door sympathische en antipathische gevoelens en allerlei hypothetische, vooronderstelde 'verklaringen'. Alle ervaringen, ook de belevenissen die we niet zo helder in ons bewustzijn hebben, dragen ertoe bij dat er een levend beeld ontstaat. In onze ziel vergelijken we denkend de waarnemingen, zoeken naar samenhangen en onderscheiden hoofd- en bijzaken. We oriënteren ons zo steeds sterker op de wetmatigheden die in de waarnemingen aanwezig en deels werkzaam zijn. Meestal duurt het enige tijd alvorens de afzonderlijke waarnemingen zich zo tot een in-zich-consistent, inzichtelijk geheel hebben gevoegd. Zolang we nog vol opgaan in het beleven van het fenomeen, activeren we niet ons denken en hebben we dus ook nog niet het vermogen om grotere samenhangen te overzien. Pas nadat de geur- en kleurrijke belevenissen gezonken zijn, krijgen ze in de ziel een plaats tussen de andere ervaringen.

Vroeg of laat krijgen de ervaringen zo voor ons zeggingskracht: we kunnen karakteristieke gebaren ervaren en als zodanig herkennen. In onze geest kan bovendien op grond van de gevonden samenhangen, die deel uitmaken van de begrippenwereld, een nieuw begrip oplichten. We kunnen vervolgens in de loop van de tijd het ontdekte begrip gaan ervaren als een begrip dat volledig consistent is met onze andere begrippen. We beoordelen het nieuwe begrip als werkelijkheidsgetrouw. Door het verbinden van waarneming en begrip kunnen we de samenhang/wetmatigheid die in de

a) Deze bijlage is geschreven in samenwerking met Mario Matthijsen (Bisterbosch 1994) en in 1997 bijgewerkt.

waarnemingen aanwezig is en deels werkzaam is, gaan (her)kennen. Zouden we ons die wetmatigheid niet in de vorm van een gedachte bewust maken, dan zou die daarin verborgen blijven. In ons kennende bewustzijn komen de waarnemingen en het begrip samen; zo doende ontstaat er bewustzijn van de volle werkelijkheid van de plant. Ons denken is dus niet iets willekeurigs. In het denken dat ten dienst staat van het kennen van de waarnemingen, zijn we één met het gebeuren.

Het waarnemen en het denken zijn tegengestelde ziele-activiteiten. Ze vullen elkaar noodzakelijk aan op de weg tot het bewustzijn van de volle werkelijkheid.

Een (on-)gezond verlopend kenproces

We lopen het gevaar dat we bij het verwerven van inzicht verstarren in een bepaalde weg, dat we alleen dát nog maar kunnen zien, wat we willen zien of hebben geleerd om te zien. Dit gevaar is des te groter, naarmate we alleen binnen het van te voren bedachte kader feiten (laten) verzamelen. We moeten ons er niet toe laten verleiden om naar aanleiding van enkele indrukken een hypothetisch en groot gedachten-bouwsel op te richten.

We kunnen ontsporingen voorkomen wanneer we innerlijk de ruimte en de tijd nemen om ons grondig met een specifiek onderwerp te verbinden. Lukt het ons om zowel de details als het samenspel van processen in ons op te nemen, dan kan ons denken één worden met het gegevene. De tijd is een hulp bij het schiften van verzinsels van vruchtbare ingevingen. Het intensief verbinden met een specifiek onderwerp vanuit een oprechte belangstelling brengt in onze ziel een gezond kenproces en daarmee een gezonde bewustwording teweeg. En vanuit deze innerlijke bewustzijnsontwikkeling van de mens kan een nieuwe impuls worden gegeven aan de ontwikkeling van de maatschappij en de wereld.

In de onderstaande tekst gaan we uit van een gezond verlopende bewustzijnsontwikkeling van de ziel.

Het pendelen tussen het waarnemen en het denken

Bij het aanhoudend waarnemen gaan we op in het andere en verliezen we steeds meer ons zelfbewustzijn: we slapen in. In het denken over de waarnemingen worden we onszelf bewust in verhouding tot de buitenwereld: we ontwaken. De ziel pendelt voortdurend tussen dit inslapen en ontwaken ten opzichte van zichzelf.^b

Aan het afwisselend waarnemen en denken ontwikkelen we een kennend bewustzijn van de werkelijkheid van onze omgeving:

- Het laten rijpen van de waarnemingen in de ziel activeert ons om naar passende begrippen op zoek te gaan en sterkt het vermogen in ons om te beoordelen of we werkelijkheidsgetrouwe begrippen hebben gevonden.

b) Tevens geldt dat zintuigindrukken ons wakker maken en ons wakker houden. Terwijl het denken tot slapen kan leiden wanneer het niet echt lukt, zoals bij het proberen te volgen van een onverstaanbaar verhaal.

- De begrippen die door ons zijn ontdekt, kunnen we bij het waarnemen als oriëntatie gevende wegwijzers hanteren. De begrippen worden in deze zin onze nieuwe waarnemingsinstrumenten. Ze leiden ons zo tot een rijker, meer gedifferentieerd waarnemen en een meer bewust worden van het waargenomene.

Door deze pendelslag van het waarnemen en het denken, kan ons bewustzijn zich zo ontwikkelen dat deze ontvankelijk wordt voor het bewust ervaren van een geestelijke impuls, een scheppend principe. Dit kan ons vervolgens in staat stellen om motieven te vinden voor een creatief en zinvol handelen.

De vier fases bij het pendelen tussen het waarnemen en het denken

Onze verbinding met de wereld groeit aan de volgende stappen:

1. Het inleven van de ziel in de waarnemingswereld.
2. Het ontdekken van begrippen; deze zijn van geestelijke oorsprong.
3. Het verbinden van het nieuwe begrip met onze eigen kern.
4. Het vinden van oorspronkelijke motieven om adequaat te handelen.

In onderstaande tekst lichten we eerst deze stappen afzonderlijk toe. Vervolgens worden deze opeenvolgende stappen in het kenproces vergeleken met de ontwikkelingsfasen van 'de oerplant', de idee plant waarvan het ontwikkelingsbeeld de vormende krachten en de vormbeweging van het jaarverloop *synchroon* spiegelt.

ad 1) Het inleven van de ziel in de waarnemingswereld

Bij het verwerven van inzicht in de waarnemingswereld, bijv. in de ontwikkeling van sla, doen we uiteenlopende ervaringen op. Het vertolken van de volheid van deze belevenissen in een taal die voor anderen verstaanbaar is, kunnen we ervaren als een verstarrende activiteit. Bij het vormen van een voorstelling^c verdwijnt immers de rijkdom van de indrukken op de achtergrond.

We hebben besproken dat het uitgekristalliseerde begrip tevens een poort is tot nieuwe ervaringen. Wanneer we bijv. met de vraag rondlopen hoe bijv. 'de samenhang scheppende werkzaamheid van het licht' zich manifesteert in de zintuiglijke wereld, dan valt ons oog op fenomenen die we voorheen niet bewust hadden opgemerkt. Het beleven van de fenomenen buiten ons, brengt in ons een proces opgang. Door ons te verbinden met een speciaal onderwerp en ons hieraan te specialiseren, kunnen we onszelf fijn-zinnig maken. We worden in ons vakgebied a.h.w. fijnproevers. De nieuwe belevenissen laten zich vervolgens relatief gemakkelijk in ons bewustzijn ordenen. We vinden vaak direct de juiste woorden; we beschikten immers al over een soort kapstok.

Bij het waarnemen en het verdichten van het geheel aan ervaringen in begrippen, verfijnt zich het vermogen tot het bewust vormen van voorstellingen.

ad 2) De begrippen zijn van geestelijke oorsprong

Door het verinnerlijken van uiteenlopende ervaringen (de exact waargenomen details, de minder bewuste indrukken die we tijdens het bezig zijn opdoen met onze levenszin e.d., het esthetische

c) De voorstelling is een geïndividualiseerd begrip. (Steiner, De filosofie der vrijheid; 1918).

beleven, het ervaren van stemmingen), groeit ons vermogen om in de ideeënwereld adequaat waar te nemen, d.w.z. adequaat te denken. Dit waarnemen is een actiever waarnemen dan al het andere waarnemen.^{de}

Intensief doorleefde ervaringen maken ons denken zo ontvankelijk dat we een bepaald scheppend principe kunnen gaan ervaren. Het bewustzijn wordt dan vervuld van een geestelijke impuls. Het begrip is a.h.w. het antwoord op de waarnemingswereld dat uit de ziel oplicht. Het verbinden van begrippen met de waarnemingswereld verschaft ons inzicht in de volle werkelijkheid.

Wat aan dit waarnemen/denken vooraf is gegaan, heeft zich voor een deel afgespeeld in het verborgene. De begrippen zijn dus niet inhoudelijk af te leiden uit de afzonderlijke gewaarwordingen die we via onze ogen, oren, neus, mond, huid e.d. hebben opgedaan.^f Met het denken bewegen we ons in de geestwereld; dit is de wereld van de scheppende principes, van de geestelijke richtingen. De scheppende principes die werkzaam zijn in de natuur, verschijnen zo door het denken in ons bewustzijn in een soort afgezwakte, verlamde vorm als begrippen.^g Wanneer in ons denken de passende begripsinhouden oplichten, zijn we doorgedrongen tot inzicht in de wetmatigheden die als scheppende principes zelf werkzaam zijn in de natuur.

De geestelijke wereld is een geordend, samenhangend geheel. Het ene begrip staat dan ook inhoudelijk met alle andere begrippen in verband. We kunnen met begrippen een heldere en exacte kijk krijgen op de geworden wereld als eindprodukt van de geestelijke wereld. We kunnen echter ook bijv. allerlei verschijningsvormen van planten gaan denken en voorstellen die nu nog nergens gevonden zijn, maar wel zouden kunnen bestaan overeenkomstig de principes van het leven.

ad 3 en 4) De processen in de ziel na het vervuld worden met een geestelijke impuls

Het ervaren van een scheppend principe in de vorm van een begrip of idee is het begin van een nieuwe ontwikkeling. Onze vroegere ervaringen die in de ziel waren samengesmolten tot een concentraat, dienen als toetssteen bij het beoordelen of het aanschouwde begrip passend is. Wanneer we een evidentie ervaren, zijn we verrijkt met een nieuw inzicht. We verbinden vervolgens

-
- d) Het denken is het instrument waarmee we de wereldinhoud tot onze gedachteninhoud kunnen maken. Dit denken kunnen we alleen dan verrichten, wanneer we het geheel en al zelf willen. Dit denken is een denken dat van een andere hoedanigheid is dan het verstandelijke denken dat we dagelijks verrichten bij bijv. het boodschappen doen. Het wezenlijke denken is doordrongen van de beide andere ziele-activiteiten: het voelen en het willen. "Wie zich namelijk op het wezenlijke denken toelegt, vindt daarin zowel gevoel als wil, beide ook in hun diepste werkelijkheid" (Steiner, 1918).
 - e) Wanneer we over het willen spreken, dan bedoelen we niet het willetje in ons dat op iets gericht is, omdat dat andere zo'n aantrekkelijke indruk op ons maakt. Zoiets heeft meer te maken met emotionaliteit dan met een wils-intentie, een innerlijk verbonden zijn met een speciale streefrichting.
 - f) Een voorbeeld: Uit de waarnemingen van 'sla' is het begrip 'sla' niet inhoudelijk te destilleren. Het begrip sla kan alleen door het denken gevonden worden; dit natuurlijk op grond van waarnemingen aan de ontwikkeling van de plant.
 - g) De begrippen hebben zodoende qua vorm (toestand) een spiegelbeeldkarakter, niet qua inhoud. Door het vormen van voorstellingen wordt de begripsinhoud vervolgens geïndividualiseerd en verkrijgt zodoende ook in zekere zin beeldkarakter (Matthijsen, persoonlijke mededeling op basis van Steiner: 'de filosofie van de vrijheid', 1918 en 'von Seelenrätseln', 1917).

het nieuwe begrip met onze eigen kern. Hiermee groeit in ons het vermogen tot adequaat handelen vanuit zelf gevonden motieven.

De inzichten die de rijpe vruchten zijn van verzadigde beelden, vormen de aanknopingspunten voor nieuwe, gezonde ontwikkelingen. Door het pendelen tussen het waarnemen en het denken groeien in ons de vermogens om in de wordende wereld origineel en adequaat te handelen.^h Een verdere ontwikkeling kan gaan plaats vinden wanneer de omgeving aan bepaalde voorwaarden voldoet en de tijd rijp is voor een verdere groei.

Een voorbeeld: de tuinder en de plantenveredelaar worden in de loop van de jaren steeds meer in staat om, uitgaande van de wetmatigheden van de plant en het eigene van het bedrijf, creatief te worden en een originele vernieuwing op gang te zetten. De motieven en idealen sluiten aan bij de richting uit het verleden en hebben de potentie om het huidige om te vormen. In de loop van de tijd krijgt het bedrijf steeds meer een eigen gezicht. (Klanten vragen speciaal naar hun producten.)

De ideeën die tot stand zijn gekomen zonder dat we zó samengesmolten zijn met 'het andere' dat het wezenlijke van het andere kan worden ontmoet, wekken in ons minder het vermogen om in de wordende wereld zinvol te handelen. Zulke ideeën kunnen wel aansluiten bij de geworden wereld, kunnen wel een overzicht bieden, maar zijn nog geen werkelijk inzicht en hebben dan ook geen kiemkracht voor een gezonde verdere ontwikkeling.

De seizoenprocessen van de plant en van de ziel

De planten staan in een omgekeerde verhouding tot de omgeving als de mens. De gestalte van de plant is een soorttypisch 'in stof verstart beeld' van de omgevingswerkzaamheden zoals bijv. de vormende krachten van het jaarverloop (Bockemühl, 1977 en 1980). We stellen ons hierbij de vraag: herkennen we de levensprocessen van de plant in de activiteiten van de ziel, maar dan op zieleniveau?

We gaan de ontwikkeling van de plant van zaad tot vrucht vergelijken met de processen in onze ziel bij het verwerven van inzichten. We werken thematisch. We kijken vanuit de invalshoek van de seizoenprocessen naar de levensprocessen van de plant en de ziele-activiteiten. We vergelijken hoe bijv. de uitwisselende processen zich manifesteren bij de plant en in de ziel. Hierbij gaat het ons niet om een volledige opsomming, maar om een waarbaar maken van de richting en de dynamiek van enkele processen.

h) De zin van de goetheanistisch fenomenologische benadering ligt juist hierin.

De uitwikkende processen

De plant opent zich vanaf het ontkiemen meer en meer voor de omgeving via de wortels, het bladoppervlak, de stengels en de bloemblaadjes. De plant opent zich voor de omgevingswerkzaamheden. Het opgenomene krijgt zijn weerslag in de volgende bladeren die meer specifiek gevormd zijn.

Bij het vormen van de bladeren en de stengels 'groeit de plant het vermogen toe' het nieuwe meer verfijnd te vormen. De impuls van het plastische weefsel in de groeipunten vernieuwt zich van stengelknoop tot stengelknoop. De plant groeit op een steeds meer verfijnde wijze in haar omgeving in.

Vanaf het inslaan van de bloei-impuls groeit de plant steeds meer naar een bepaalde eindvorm toe; het plastisch en ontvankelijk ingroeien van de plant in de omgeving neemt bij de laatste bladeren af. De bloeiende plant is het meest uitgedifferentieerd en heeft uit haarzelf geen verdere mogelijkheden tot wording meer. Uit de veelheid van mogelijkheden tot wording, is de plant in een bepaalde vorm verstart. De plant is uitgegroeid tot een soort-eigen beeld van de omgevingswerkzaamheden. De bloeiende plant is de eindvorm van de groeiimpuls uit het verleden. Dit scheppend principe heeft zich op een omgevings-specifieke wijze gerealiseerd.

We openen ons met onze zintuigen voor de omgeving. We verdichten het ervaren tot een concrete voorstelling.

Het vormen van een voorstelling is een verstarring. Aan de ontmoetingen met de buitenwereld, verfijnt zich het vermogen tot het vormen van voorstellingen. De ziel leert om te gaan met de krachten van de fysieke wereld en opent zich bewust meer en meer voor het geestlicht en de geestwarmte.

Een ieder neemt het zijne uit de omgeving op; een ieder heeft zijn eigen voorstellingen. De gevormde voorstellingen worden een steeds sprekender beeld van de omgeving én van de mens die deze voorstellingen vormt.

Het zomerzonnwende-gebeuren

De meeste planten bereiken in hun bloeifase de grootste hoogte boven de grond. De bloemen steken verder boven het bladgebied uit en openen zich meer voor het zonlicht dan voorheen. Ze worden vervuld met warmte en licht, wanneer de zon schijnt. Vlinders vliegen om de bloemen; bijen en hommels kruipen erin. De bloemen worden bestoven met de eigen pollen of pollen van soortgelijke planten; deze zijn bijv. door de lucht met de wind mee gekomen of door de insecten meegebracht. In de zaadknoppen komt van buiten af een soortspecifieke substantie. Dit meest verfijnde plastische groeiweefsel van de plant heeft het vermogen uit de periferie een nieuwe impuls in zich op te nemen. De plant wordt hiermee vervuld; de eigen eenzijdigheid wordt aangevuld. Dit is als het ware de bekroning van de voorafgegane ontwikkeling uit de donkere aarde naar het hemelse licht.

De inwikkende processen

De versmelting van de pollen met de zaadknoppen is het omkeerpunt in de ontwikkeling. Van nu af aan concentreren de levensprocessen zich naar binnen. De plant vormt kiemkrachtig zaad, reservevoedsel, het vruchtvlees, en sterft (grotendeels) af. Een plant die zich weinig vegetatief heeft ontwikkeld, brengt geen volle vruchten voort. Wanneer er in de rijpingsfase onvoldoende warmte, licht en tijd is, krijgen de vruchten geen warme gloed noch een eigen smaak.

We schenken regelmatig aandacht aan het onderwerp. Door dit bewegen van het onderwerp in onze ziel, bevorderen we dat vroeg of laat een passend begrip in ons actuele denken oplicht.

Aan het ontdekken/concipiëren van een 'nieuw' begrip is veel voorbereidend werk vooraf gegaan. Op steeds meer verfijnde en gespecialiseerde wijze hadden we waargenomen en voorstellingen gevormd. Het opeens kunnen zien van zo'n idee dat het geheel inzichtelijk maakt, is als het geschonken krijgen van iets waarnaar we al een tijd hadden verlangd. Het is precies het juiste antwoord op een gericht streven.

De nieuwe inzichten worden onze richtingwijzers bij het vinden van motieven voor ons handelen.

Wanneer we slechts weinig indrukken in ons hebben opgenomen, zijn de 'nieuwe' begrippen armoedig van aard.

Wanneer we uit het oogpunt van efficiëntie snel een goed verkoopbaar verhaal in elkaar zetten, zonder dat we een onbaatzuchtige warme belangstelling aan het onderwerp hadden geschonken, dan zal het produkt ons weinig nieuws, niets eigens, te bieden hebben. Integendeel: begrippen die ons reeds vertrouwd zijn, verschijnen weer, maar nu in een iets andere samenhang. Er is geen kiem gevormd voor een nieuwe toekomst.

Het winterzonnwende-gebeuren

Het zaad in de bodem heeft de potentie om in het volgende vegetatiejaar uit te groeien tot een nieuwe plant van hetzelfde soort. Veel zaden moeten eerst een rustfase doorlopen en kunnen vervolgens onder gunstige omstandigheden (warmte, lucht, vochtigheid) een nieuwe ontwikkeling beginnen.

Uit de verinnerlijking van de ervaringen ontstaat een 'afgerond produkt' dat ook los van ons als privé-persoon in een bepaalde richting voort kan leven. Dit kan gebeuren wanneer de noodzakelijke omstandigheden aanwezig zijn en er een initiatief wordt genomen.

Het uiterlijk van de plant en het innerlijk van de mens

We hebben de ontwikkelingsfasen van de plant vergeleken met de innerlijke ziele-activiteiten van de mens. We ontdekten dezelfde ontwikkelingsstappen, organische wetmatigheden en vormende krachten:

De eerste fase bij het verwerven van inzicht 'Het inleven van de ziel in de buitenwereld' toont dezelfde wetmatigheden als de zich ontplooiende plant. De uitwikkende processen manifesteren zich.

De tweede fase 'Het ontdekken van begrippen die uit de geestelijke wereld komen' toont dezelfde wetmatigheden als de bloeiende plant die bestuift wordt. De zomerzonnwende-kwaliteiten manifesteren zich.

De derde en vierde fase 'Het verbinden van het nieuwe begrip met onze eigen kern' en 'Het vinden van oorspronkelijke motieven om adequaat te handelen' tonen dezelfde wetmatigheden als de vruchtzettende en de rijpende plant en de zaden. De inwikkende processen manifesteren zich.

We kunnen deze vergelijkingen samensmeden tot een geheel:

De omgevingsgerichte ontwikkeling (het uitwikkelen) wordt bekroond met een wezenlijke ontmoeting (het zomerzonnwende-gebeuren). Hierop volgt een concentratie naar binnen (het inwikkelen). Er ontstaan nieuwe impulsen tot verdere groei vanuit de richting uit het verleden die zich in het afgelopen jaar aan het actuele had verfijnd (het winterzonnwende-gebeuren).

Langs deze weg wordt het voor ons aanschouwelijk dat er een innerlijke verwantschap is tussen de ontwikkeling van de plant (op het niveau van de levensprocessen) en de bewustwordende ziel.

Commentaar op het zomerzonnwende-gebeuren bij de plant en de mens

We hebben reeds gekeken naar de overeenkomsten tussen het 'vervuld' worden van de bloeiende plant met de pollen en de licht- en de warmtewerkzaamheid van de zomerse zon en het 'vervuld' worden van de ziel in die fase dat een passend begrip in ons actuele denken oplicht.

Deze overeenkomst zal misschien verrassend zijn. Vanuit de invalshoek van de mens als omgekeerde plant, is er immers de relatie tussen de wortel van de plant en de zenuwen en zintuigen van de mens. De wortelactiviteiten zijn een beeld van het voorstellende denken dat aanknoopt bij de zintuiglijke waarneming (Bockemühl, 1980).

Het denken dat hier bedoeld wordt, is echter het gewilde en doorzielde denken, het wezenlijke denken. Met dit denken kunnen we tot een ervaring komen van het scheppende principe. Vanuit het gewilde en doorzielde denken, vanuit dit vol-menselijke denken, kunnen we als een geestelijk wezen met andere geestelijke wezens gaan samenwerken. Er ontstaat zo een nieuw samenhangend geheel, een door individualiteiten bewust gewilde 'hogere orde'.

De kleine en de grote pendelslag van de ziel

De ziel maakt kleine en grote pendelslagen:

- We bewegen ons ontvangend naar de uiterlijke waarnemingsomgeving; ons zelfbewustzijn slaapt in. We brengen in ons innerlijk actief de begrippen voort; ons zelfbewustzijn ontwaakt. Elk waarnemen en elk vormen van een voorstelling is als een inslapen en ontwaken van de ziel ten opzichte van zichzelf. Zo'n pendelslag van de ziel is als een *micro zonne-etmaal*.
- Door elke volgende pendelslag we ons steeds meer belevend en kennend met de wereld. Het zo verfijnen van onszelf dat we ontvankelijk worden om het wezenlijke van de ander te ontmoeten en deze ervaring zo samen te smelten met ons eigen wezen dat er rijpe vruchten en kiemkrachtige zaden ontstaan, is als een overkoepelende pendelende activiteit van de ziel. Dit inslapen en ontwaken is als een *micro zonnejaar* van de ziel.

We kunnen de vormende krachten van het jaarverloop vrij hanteren. *Elk mens heeft in zijn ziel 'een innerlijke zon'*.

Het openen van de ziel richting waarnemingswereld kunnen we ook noemen 'het uitwikkelen'. Het verinnerlijken van de waarnemingen kunnen we ook noemen 'het inwikkelen'.ⁱ In de menselijke ziel ontstaan uit kleine pendelslagen (het kleine uit- en inwikkelen) grote pendelslagen (het grote uit- en inwikkelen). De geestelijke ontwikkelingsgang van de mens kan zich emanciperen van het dag- en nachtverloop (de kleine pendelslag) en het jaarverloop (de grote pendelslag).

i) Hierbij opent de ziel zich richting de begripswereld. In het innerlijk van de mens lichten de begrippen, die een geestelijke oorsprong hebben, op.